

КАФЕДРА КАМЕРНОГО СПІВУ

Методика викладання фахових дисциплін у закладах вищої освіти

Освітній ступінь	магістр	Курс	2
Спеціальність	025 Музичне мистецтво	Семестр	3
Освітньо-професійна програма	Камерний спів		
Статус	<u>обов'язкова</u>	ECTS	3
		Годин	90
		Лекційних, практичних години	28
		Самостійна робота	62
Семестровий контроль	<u>залік</u>		

Інформація про викладача

ПІБ	Антонюк Валентина Геніївна, доктор культурології, професор, народна артистка України, завідувач кафедри камерного співу Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського.
Профіль викладача	https://scholar.google.com.ua/citations?user=ZmDugvMAAAAJ&hl=ru
e-mail	Solospiv@i.ua

Анотація навчальної дисципліни

Курс лекцій «Методика викладання фахових дисциплін у закладах вищої освіти» належить до циклу дисциплін загально-професійної підготовки та призначений для студентів магістратури 2-го року навчання вокального факультету, спеціалізацій «Камерний спів», «Оперний спів».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є специфіка функціонування системи дидактичних та організаційних засобів і основних принципів навчання фаховим дисциплінам у закладах вищої освіти в уніфікованій методичній системі академічного співу.

Головна мета курсу – озброїти студентів теоретичними положеннями побудови навчального процесу у закладах вищої освіти й сформувати основні вміння та навички, необхідні для викладацької діяльності та становлення студента як викладача.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Методика викладання фахових дисциплін у закладах вищої освіти» є:

- забезпечити опанування студентів понятійним апаратом науки;
- сформувати усвідомлення внутрішніх механізмів навчально-виховного процесу у закладі вищої освіти;
- сформувати вміння планувати та реалізовувати на практиці різні форми, методи, засоби навчання, враховуючи специфіку спеціальності;
- забезпечити власне педагогічне становлення студентів як викладачів;
- засвоїти методологічні й теоретичні основи викладання фахових дисциплін вокалістам на сучасному етапі розвитку вищої освіти;

– глибоко оволодіти організаційними формами, технологіями і методами навчання у вищій школі;

– поглибити знання з культури педагогічного спілкування викладачів вищої школи та відпрацювати власне бачення цієї проблеми.

Ідеї курсу спираються на знання студентами методичної бази сольного (оперного й камерного) співу, історії вокального виконавства, педагогічної й виконавської практики.

Згідно з вимогами освітньо-наукової програми даного лекційного курсу, студенти повинні **знати:**

- систему стандартів вищої освіти;
- компоненти змісту навчання;
- роль навчального плану та навчальної програми у відображенні змісту навчання;
- науковий зміст лекції, її функції; дидактичні принципи побудови; основні види лекцій;
- різновиди семінарських і практичних занять, вимоги до їх проведення;
- основні вимоги до проведення індивідуальних занять із фаху;
- особливості проведення консультацій;
- методи навчання: їх класифікацію, функції, специфіка вибору;
- особливості науково-дослідної та самостійної роботи викладачів і студентів у ЗВО;
- види і форми контролю у ЗВО;

уміти:

- логічно структурувати зміст навчального матеріалу;
- модульно структурувати навчальну і робочу навчальну програму;
- проводити види лекцій за дидактичним призначенням, за функціональними ознаками, за характером побудови;
- застосовувати прийоми створення проблемних ситуацій та їх продуктивне розв'язання;
- проводити семінарські, практичні заняття;
- застосовувати різні методи навчання у вивченні навчальних дисциплін;
- організовувати самостійну роботу студентів;
- діагностувати результати навчання у закладах вищої освіти.

Перелік тем

Тема 1. Вступ до навчальної дисципліни.

Тема 2. Структура системи вищої освіти в Україні.

Тема 3. Правове регулювання вищої освіти в Україні.

Тема 4. Заклади вищої освіти України. Управління закладами вищої освіти.

Тема 5. Загальні положення організації навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти.

Тема 6. Методика контролю навчальної діяльності студентів.

Тема 7. Методика викладання вокалістам професійно-орієнтованих дисциплін.

Тема 8. Методика підготовки та проведення фахових індивідуальних занять із вокалістами у закладах вищої освіти.

Тема 9. Методика організації самостійної та практичної роботи викладачів і студентів закладів вищої освіти.

Тема 10. Форми навчально-методичної роботи у закладах вищої освіти.

Форми та технології навчання

Курс «Методика вивчення фахових дисциплін у закладах вищої освіти» вивчається студентами магістратури протягом третього семестру (другий рік) навчання та передбачає теоретичне лекційне навчання, семінарські й практичні заняття та самостійну роботу.

Провідна форма навчання – лекція. За характером логіки пізнання впроваджуються аналітичний, індуктивний та дедуктивний методи. За рівнем самостійної розумової діяльності – проблемний виклад та частково-пошуковий метод. Структура семінарського заняття містить: письмову роботу, питання для обговорення, практичні завдання, дискусію, підведення підсумків та рекомендовану літературу. Модулі побудовані на читанні лекцій і проведенні семінарських занять, дискусій з розглядом конкретних проблемних ситуацій з практики педагогічної діяльності.

Самостійна робота передбачає поглиблене вивчення навчального матеріалу, розширення інформаційного простору шляхом опрацювання додаткової літератури, прослуховування музичних творів, перегляду тематичних відеофільмів, ознайомлення з нотним текстом, написання

дипломної роботи. Зміст самостійної роботи студентів складає: вивчення методичної літератури, підготовка до семінарів, написання дипломної роботи.

До основних видів навчальної діяльності студентів відносяться:

- активне слухання, участь у діалозі під час лекцій;
- конспектування лекцій;
- активна діяльність за різними методиками під час семінарських занять та індивідуальної педпрактики з учнем;
- мікрвикладання, програвання педагогічних ситуацій, етапів навчально-виховного процесу;
- написання творчих робіт, міні-проектів;
- підготовка дипломної роботи, складання заліку.

Навчальні ресурси

Матеріали відповідного курсу та методична література представлені у вільному доступі в бібліотеці та читальній залі Академії. За умови дистанційного навчання через протиепідеміологічні заходи, всі необхідні для вивчення навчальної дисципліни основні та додаткові матеріали завантажуються на GOOGLE DRIVE ifm1.2nmau@gmail.com. Програми модульних контрольних робіт у формі концертного виступу студентів у формі посилання на YOUTUBE надсилаються на офіційні електронні адреси кафедри.

Методи контролю

З метою визначення повноти та тривкості знань і практичних навичок, набутих у процесі засвоєння курсу «Методика викладання фахових дисциплін у закладах вищої освіти», у навчальному плані передбачено залік з оцінкою у кінці третього семестру.

Враховуються:

- відвідування лекцій і семінарських та практичних занять;
- рівні написання тестових завдань;
- рівень виконання творчих робіт (рефератів);
- рівень занять педагогічною практикою з учнем;
- активна робота на семінарських та практичних заняттях;
- уміння моделювати різні види занять;
- рівень знань, мислення під час заліку.

Поточне оцінювання магістранта на занятті, оцінка за індивідуальне навчально-дослідне завдання; тести (модульні зрізи).

Магістрант має змогу отримати:

- 15 балів за роботу на практично-семінарських заняттях ($3 \times 5 = 15$ балів);
- 10 балів – за модульні зрізи – тести проміжного контролю ($5 \times 2 = 10$ балів);
- 55 балів – за індивідуальне-дослідне завдання;
- 20 балів – за підсумковий тест.

Залікові вимоги:

При проведенні заліку передбачаються відповіді в усній формі на питання білета, у структурі якого відтворено основні форми теоретичної і практичної роботи.

ОРІЄНТОВНИЙ СПИСОК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ ДЛЯ ЗАЛІКУ (ТЕМИ КУРСОВОЇ РОБОТИ, РЕФЕРАТУ).

1. Роль методики викладання як науки та навчальної дисципліни у підготовці фахівців.
2. Викладачі й студенти – суб'єкти навчального процесу.
3. Інтеграція України в європейський освітній простір.
4. Методи, прийоми, засоби вивчення навчальних дисциплін та контролю й оцінювання знань студентів.
5. Форми організації пізнавальної діяльності студентів, самостійної навчальної та науково-дослідної роботи.
6. Підготовка й проведення лекційних та семінарських і практичних занять із вокально-теоретичних дисциплін у закладах вищої освіти.
7. Підготовка й проведення фахових індивідуальних занять із вокалістами у закладах вищої освіти.

8. Організація самостійної роботи студентів у закладах вищої освіти.
9. Організація науково-дослідної роботи у закладах вищої освіти.
10. Загальні нормативи діяльності закладах вищої освіти.
11. Система стандартів вищої освіти в Україні.
12. Типи закладів вищої освіти. Університет та його ідея. Національний заклад вищої освіти.
13. Структурні підрозділи закладів вищої освіти.
14. Система управління в галузі вищої освіти в Україні.
15. Структура управління закладом вищої освіти.
16. Нормативно-правова база навчального процесу у закладі вищої освіти.
17. Зміст та організація навчання за ступеневої системи вищої освіти.
18. Науково-методичне та інформаційне забезпечення навчального процесу.
19. Застосування дистанційних форм спілкування зі студентами при організації і проведенні навчальних занять.
20. Позааудиторна (самостійна) робота у загальній структурі навчальної діяльності студентів у закладах вищої освіти.
21. Методичні основи організації практики студентів.
22. Типові види навчально-методичних матеріалів у вищій школі та методика їх підготовки.

ВИМОГИ ДО НАПИСАННЯ КУРСОВОЇ РОБОТИ (РЕФЕРАТУ)

Мова написання роботи – державна, українська. Обсяг курсової роботи (без додатків і списку літератури) – від 25 друкованих сторінок, виконаних у текстовому процесорі Microsoft Word, при цьому використовуються такі параметри: гарнітура Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,5 (на сторінці – 28-30 рядків). Робота має бути зброшурована.

Курсова робота повинна містити такі складові: титульна сторінка; зміст; структурований вступ (актуальність, об'єкт, предмет, мета, завдання); основна частина, яка може складатися з двох розділів; висновки; список використаної літератури; додатки (якщо у них є потреба). Висновки (2-3 стор.) мають містити основні узагальнення теоретичної та практичної складових курсової роботи та відповідати меті й завданням дослідження, визначеним у вступі (показати, чи досягнуто мети, які завдання виконано, а які – ні й чому). Список використаної літератури (не менше 15 джерел) повинен бути складений у алфавітному порядку відповідно до загальних вимог (зразок – оформлення списку літератури даної програми). Додатки можуть містити: анкети, за якими проводилося письмове опитування; перелік питань, за якими проводилися бесіди чи інтерв'ю зі своїми педагогами, відповідно до обраної теми дослідження. В основному тексті курсової роботи обов'язково повинні бути посилання на опрацьовані літературні джерела. Цитати можуть бути двох видів: прямі (дослівний виклад уривка оригінального тексту, який береться в лапки) і непрямі (переказ думок автора своїми словами, який в лапки не береться). У кожному випадку після цитати у квадратних дужках слід вказати, звідки її взято, наприклад: [2, с. 45], де 2 – номер книжки у списку літератури, а 45 – номер сторінки у цій книжці, з якої було взято чи переписано своїми словами необхідну цитату.

Система оцінювання

Критерії оцінювання виконання програми та фахових знань студентів по 100-бальній шкалі (у зіставленні з оцінкою ECTS та національною шкалою) оцінювання виконання програми з дисципліни

90–100–А– відмінно Студент вичерпно опанував теорією і дав розгорнуту відповідь на запитання в білетах із аналізом сучасних літературних джерел, посиланням на інформаційні джерела. Продемонстрував глибокі знання матеріалу, отримані у процесі систематичного засвоєння лекційного курсу, участі в семінарських заняттях, якісного опрацювання рекомендованої літератури. Повно і глибоко розкрив зміст теоретичного матеріалу відповідно до поставленого завдання. Усвідомив зміст педагогічних понять і вільно оволодів спеціальною (професійною) термінологією. Грамотно проілюстрував твердження відповідними прикладами, власними спостереженнями вокально-педагогічного процесу. Для виконання практичного завдання правильно застосовував теоретичні знання власне з вокально-педагогічного та музично-історичного джерелознавства та історії музичної педагогіки, а також з інших дисциплін гуманітарного циклу. Обґрунтовано, комплексно вирішив

- поставлені завдання: проаналізував особливості розвитку вокально-педагогічного процесу та музичного мистецтва епохи, національної вокальної школи; визначив стильові риси педагогічної творчості певного відомого викладача; продемонстрував високий рівень знань; послідовно, повно і логічно виклав теоретичний матеріал.
- 82–89–В– добре** Досить повно розкрив зміст теоретичного матеріалу відповідно до поставленого завдання; зрозумів зміст вокально-педагогічних та музикознавчих термінів, проте не завжди точно їх використовував. Теоретичні твердження правильно проілюстрував прикладами, результатами власних спостережень за вокально-педагогічними явищами. Загалом правильно виконав поставлені завдання, але допустив дві-три неточності. Вдало обґрунтував власну думку; продемонстрував добрий рівень теоретичних знань. Не припустився грубих помилок у викладенні теоретичних положень; допустив дві-три неточності у визначенні педагогічних понять, обґрунтуванні висновків, узагальнень.
- 74–81–С– добре** Повна відповідь на питання в білетах із посиланням на літературні джерела, творчий доробок провідних викладачів-вокалістів. Демонстрація достатнього рівня виконання практичних завдань, основних навичок вокальної методики.
- 64–73–D– задовільно** Відповідь на питання в білетах у необхідному обсязі без посилань на літературні джерела, методичний доробок провідних викладачів, окремі неточності, їх виправлення за допомогою викладача. Розуміє в цілому матеріал курсу, демонструє знання, отримані переважно у процесі роботи з підручниками. Не завжди точно розкриває зміст теоретичного матеріалу. Розуміє значення спеціальних вокально-педагогічних термінів, але допускає помилки у їх вживанні. Теоретичні положення не завжди ілюструє прикладами, а у процесі вирішення практичних завдань не повною мірою використовує теоретичні знання. Не завжди повно і правильно відповідає на поставлені питання; вирішує поставлені завдання фрагментарно; демонструє задовільний рівень знань; допускає суттєві помилки у вирішенні завдань; виклад матеріалу не відповідає вимогам повноти, системності, логічності.
- 60–63–E– задовільно** Відповідь на питання в білетах у мінімально допустимому обсязі, значні неточності, їх виправлення за допомогою викладача. Демонстрація посереднього рівня виконання практичних завдань із методики викладання.
- 35–59–FX– незадовільно**
(з можливістю повторного складання) Відповідь на питання в білетах у недостатньому обсязі, грубі помилки, неспроможність їх виправлення за допомогою викладача. Демонструє низький рівень виконання практичних завдань, недостатню сформованість навичок та невміння застосовувати їх у роботі з учнем.
- 0–34–F– незадовільно**
(з обов'язковим повторним вивченням дисципліни) Відповідь на питання в білетах на рівні елементарного розпізнання, неможливість відтворення навчального матеріалу на репродуктивному рівні. Неспроможність виконання практичних завдань, відсутність навичок із методики викладання фахових дисциплін у закладах вищої освіти та нездатність їх застосовувати в своїй роботі. Показує неспроможність виконання практичних завдань, відсутність навичок. Не розкриває зміст теоретичного матеріалу, допускає грубі помилки у його тлумаченні; не володіє спеціальною термінологією; не може впоратися з практичним завданням. Не використовує теоретичні знання для вирішення практичних проблем; неспроможний пояснити, обґрунтувати власну думку, допускає грубі помилки у викладенні матеріалу. Демонструє незадовільний рівень знань.

Інклюзивне навчання

Навчальна дисципліна може викладатися для більшості студентів з особливими освітніми потребами.

Неформальна освіта

Передбачається у межах вивчення навчальної дисципліни участь студентів у міжнародних та вітчизняних конференціях, конкурсах творчих робіт, круглих столах, відвідування культурно-мистецьких заходів, театрів, мистецьких експозицій та виставок, музичних фестивалів, конкурсів, концертів тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підручник для ВНЗ. Київ : Либідь, 1998. 560 с.
2. Антонюк В. Г. Вища школа сольного співу // *Актуальні проблеми теорії та практики художньої культури: зб. наук. пр. КНУ ім. Тараса Шевченка та ДАКККіМ. Вип. XII*. Київ, 2004. С. 212-224.
3. Антонюк В. Г. Вокалісти Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського – дослідники феномену української вокальної школи // *Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського. Вип. 114*. Київ, 2016. С. 153–168.
4. Антонюк В. Г. Вокальна педагогіка (сольний спів) : підручник для музичних ВНЗ / видання третє, доповнене і перероблене. Київ : Видавець Бихун В. Ю., 2017. 218 с.
5. Антонюк В. Г. Кафедра сольного співу // *НМАУ імені П. І. Чайковського – 100 років : монографія*. Київ : Музична Україна, 2013. С. 349–358.
6. Антонюк В. Г. Олена Муравйова – професор Музично-драматичної школи Миколи Лисенка // *Часопис НМАУ імені П. І. Чайковського. № 2 (35)*. Київ, 2017. С. 87–100.
7. Антонюк В. Г. Перший український підручник для співаків «Вокальна педагогіка» у світлі інноваційних технологій вищої вокальної освіти: дискурс-аналіз // *Мистецька освіта і культура України XXI століття: євроінтеграційний вектор. НАКККіМ*. Київ, 2016. С. 3–6.
8. Антонюк В. Г. Постановка голосу : посібник для муз. ВНЗ. Київ : Українська ідея, 2000. 68 с.
9. Антонюк В. Г., Гнидь Б. П. Вокальний факультет. Спеціалізація «Спів» // *Академія музичної еліти України: Історія та сучасність*. Київ : Музична Україна, 2004. С. 150–155.
10. Антонюк В. Г. Українська вокальна школа: етнокультурологічний аспект : монографія. 2-ге вид. Київ : Українська ідея, 2001. 144 с.
11. Бондарчук В. О. Дмитро Гнатюк: оперний співак, музичний режисер, педагог : монографія. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2018. 616 с.
12. Виконавські школи вищих учбових закладів України: Тематичний збірник наукових праць / Колектив авт. під кер. О. І. Малозьомової. Київ : КДК імені П. І. Чайковського, 1990. 180 с.
13. Востряков О. А. Сучасна практика підготовки оперних співаків у системі «вуз – театр» // *Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського. Вип. 5: Музичне виконавство. Кн. 4*. Київ, 2000. С. 177-183.
14. Гончаренко О. М. Права людини в Україні : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 207 с.
15. Гребенюк Н. Є. Вокально-виконавська творчість: психолого-педагогічний та мистецтвознавчий аспекти : монографія. Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1999. 269 с.
16. Гузій Н. В. Основи педагогічного професіоналізму : навч. посіб. Київ, 2004. 155 с.
17. Діалектика вищої освіти: трансформація від декларації до реалізації : навч. посіб. / В. О. Головка, С. О. Гримблат, Д. І. Барановський та ін. Харків : Еспала, 2009. 304 с.
18. Дзюба І. М. Між культурою і політикою. Київ : Сфера, 1998. 373 с.
19. Євтушенко Д. Г., Михайлов-Сидоров М. Г. Питання вокальної педагогіки: історія, теорія, практика. Київ : Мистецтво, 1963. – 340 с.
20. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні. Київ : ВД «Ін Юре», 2003. 416 с.
21. Журавський В. С., Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. Київ : МОН, 2004. 200 с.
22. Кабка Г. М. Розвиток та роль педагогічного артистизму у творчій діяльності на прикладі специфіки його формування у музиканта-педагога // *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури : зб. наук. праць Держ. акад. керівних кадрів культури і мистецтва та Нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Вип. 22*. Київ : НАКККіМ, 2009. С. 336–341.
23. Колодуб І. С. Практичні поради педагога-вокаліста. Київ : Муз. Україна, 2010. 54 с.
24. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект) : монографія. Київ : МАУП, 2000. 286 с.
25. Комісаров О. В. Початкове навчання співу на фонетичній основі української мови. Київ : ІСДО, 1995. 88 с.
26. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 486 с.
27. Кушка Я. С. Методика навчання співу : посіб. з основ вокальної майстерності. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 288 с.

28. Лекції з педагогіки вищої школи : навч. посіб. / за ред. Лозової В. І. Харків : ОВС, 2006. 496 с.
29. Модернізація освіти / В. Литвин, С. Довгий, В. Зайчук, В. Андрущенко, В. Кремень. Київ : МОН, 2004. 608 с.
30. Мороз І. В. Кредитно-модульна система організації навчального процесу : довід. для студ. Київ : Освіта України, 2006. 90 с.
31. Нагаєв В. М. Методика викладання у вищій школі : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 232 с.
32. Олексюк О. М. Педагогіка духовного потенціалу особистості. Київ : КНУКіМ, 2004.
33. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва. Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін. Київ : Освіта України, 2010.
34. Педагогічні технології професійної підготовки фахівців: навчальний тренінг : навч.-метод. посіб. / ред. Сисоєва С. О., Бондарєва Л. І. Київ : Ун-т «Україна», 2007. 184 с.
35. Растригіна А. М. Педагогіка свободи: методологічні та соціально-педагогічні основи : монографія. Кіровоград: ТОВ «Імекс ЛТД», 2002. 256 с.
36. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості : навчальний посібник. Київ : АПН України. Ін-т пед. і психолог. проф. освіти, 1996. 236 с.
37. Ростовський О. Я. Методика викладання музики : навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2000. 215 с.
38. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька : навч. посіб. Київ : Богдан, 2005. 360 с.
39. Стахевич О. Г. Основи вокальної педагогіки. Ч. 1: Природно-наукові теорії співу : навч. посіб. для муз. та пед. ВНЗ. Харків-Суми, 2002. 92 с.
40. Шульгіна В. Д. Українська музична педагогіка : підручник : вид. 2-ге. Київ : НАКККіМ, 2015. 264 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 16 липня 2019 року з внесеними змінами 16 липня 2022 року. [Електронний ресурс] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>

[Дата доступу: 31.01.2023 р.] [Назва з екрану]

Про освіту: Закон УРСР №1060-ХІІ від 23.05.1991 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 18–48.

Про вищу освіту: Закон України №2984-ІІІ від 17 січня 2002 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ: НВПП «Форум», 2003. С. 175–231.

Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах: Постанова Кабінету Міністрів України № 978 від 9 серпня 2002 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 344–348.

Про затвердження Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту): Постанова Кабінету Міністрів України № 65 від 20.01.98 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 153–159.

Про затвердження Положення про державний вищий заклад освіти: Постанова Кабінету Міністрів України № 1074 від 05.09.96 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 99–118.

Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах: Наказ Міністерства освіти України № 161 від 02.06.93 р. // *Вища освіта в Україні. Нормативно-правове регулювання*. Київ : НВПП «Форум», 2003. С. 413–432.